

ОСОБЛИВОСТІ ГОЛОДУ 1921–1923 РОКІВ НА ХЕРСОНЩИНІ

У статті розкриваються особливості голоду 1921–1923 рр. — першого радянського голодомору ХХ ст. — на Херсонщині. Основну увагу приділено специфіці ситуації навесні 1921 р., причинам голодомору та демографічним наслідкам.

Ключові слова: голод 1921–1923 рр., Херсонщина, епіцентр голоду, демографічні наслідки.

Актуальність теми обумовлена потребою більш глибокого усвідомлення згубності «червоного» (комуністичного) вектору поступу України та тим, що голод 1921–1923 рр. на Херсонщині все ще залишається значною мірою «білою плямою» в історичній літературі. Останнє можна пояснити тим фактом, що у зазначений період територія сучасної Херсонської області входила до складу різних адміністративно-територіальних одиниць.

Так, основна частина правобережної території була у складі Херсонського повіту Миколаївської губернії (з 18 колишніх волостей цього повіту нині лише 5 належать до Миколаївської області), північно-східна частина (Високопільська волость) — Криворізького повіту Катеринославської губернії. До Миколаївської губернії (21.10.1922 р. увійшла до Одеської) також входили Херсонський і Дніпровський повіти (у лютому 1923 р. останній увійшов до Херсонського повіту). Частина Лівобережжя області, власне Північна Таврія, у складі Генічеського (утворений у жовтні 1921 р.) і частини Мелітопольського повітів входили до Запорізької губернії, яку 01.12.1922 р. передали до складу Катеринославської губернії. У 1923 р. переважна частина сучасної Херсонської області опинилась у межах Херсонської округи (утворена 07.03.1922 р.) Одеської губернії, а 6 таврійських районів стали частиною Мелітопольської округи (утворена 12.04.1923 р.) Катеринославської губернії¹.

Метою статті є з'ясування особливостей, причин, перебігу та наслідків голоду 1921–1923 рр. на території сучасної Херсонської області.

Ситуація з дослідженням проблеми в радянській історіографії загальновідома — причиною голоду визначались розруха і посухи, наголошувалась успішність «рішучих заходів по ліквідації голоду», приховувалась будь-яка статистика про реальний масштаб трагедії². Зокрема, в «Історії міст і сіл УРСР. Херсонська область» у повідомленні про голод у 1921–1922 рр., правильно наголошено на особливо тяжкій ситуації саме у 1922 р. Визнається наявність голоду у 1921 р. в Херсоні, а ось його демографічні наслідки списані на громадянську і I Світову війни. Проте всю правду приховати було важко — у нарисах про окремі населені пункти зазначається про голодування з осені 1921 р. по осінь 1923 р., про насильницьке відбирання хліба та ресурсів у

голодуючих заради допомоги Поволжю, сусіднім волостям і навіть англійським страйкарям, про спроби запровадження колективізації як методу подолання голоду та інші факти, що руйнують радянську концепцію³.

Зрозуміло, що сучасні дослідження проблем голоду 1921–1923 рр. в Україні не ставили за мету вивчення його специфіки на Херсонщині⁴. Це мало стати предметом регіональної історіографії. У поодиноких публікаціях знайшли відображення окремі аспекти проблеми — кількість жертв у Херсоні, жажливість ситуації у порівнянні із сусідніми голодуючими регіонами півдня України⁵. Більше конкретики щодо ситуації в окремих населених пунктах, спогади про виживання селянства в часи лихоліття можна знайти у краєзнавчих студіях вчителів Херсона, Берислава, Великої Лепетихи, Нижніх Сірогоз тощо⁶. Загалом специфіка голоду 1921–1923 рр. на Херсонщині є недостатньо вивченою.

Для дослідження проблеми існує порівняно значна джерельна база. Так, у збірнику документів і матеріалів «Голод 1921–1923 років в Україні» Херсонщина згадується у 21 документі, в яких йдеться про 24 населених пункти чи адміністративно-територіальні одиниці⁷. Відомості щодо боротьби влади з голодом, розміри продовольчої допомоги містяться в ще радянському археографічному збірнику «З історії соціалістичної перебудови сільського господарства на Херсонщині»⁸. В нагоді стали мемуари «куркульського сина» Г. Кінаша з с. Нова Збур'ївка⁹, відомості про роботу КНС Херсонщини¹⁰, підсумки демографічних переписів (загального 1920 р. і міського 1923 р.)¹¹, дані метеорологічних спостережень за 1921–1922 рр.¹², аналітична записка лікаря Е. Френкеля «Голод и преступность»¹³, повідомлення про стан поселень менонітів, зібрані В. Марочко¹⁴. В цілому ці документи дозволяють реконструювати специфіку причин, перебігу і наслідків голоду 1921–1923 рр. на Херсонщині.

Декілька слів варто сказати щодо наслідків світової і громадянської воєн як причин голоду. За роки I Світової війни з Херсонської і Таврійської губерній (сучасна Херсонщина обіймала 2/3 Херсонського, 1/3 Мелітопольського і весь Дніпровський повіти цих губерній) було мобілізовано в армію 651,2 тис. чоловік або майже 50% чоловічого працездатного населення. Так, за 1914–1918 рр. населення сусідніх сіл Червоний Бургун і Львово (єврейська землеробська колонія) зменшилось з 2795 до 1909 осіб або на 31,7%. Селянські господарства економічно значно ослабли. Лише у 1917 р. Таврійська губернія мала поставити в армію 107,4 тис. голів худоби, Херсонська — 186,1 тис. Маломіцні господарства масово позбавлялися худоби — за роки війни у Херсонській губернії було розпродано 250 тис. коней і 373 тис. голів великої рогатої худоби, причому без останньої опинилось 39% господарств. Військові дії 1918–1920 рр. фактично безперервно точились на Херсонщині. Лише в Херсоні влада мінялась більше десяти разів, а збитки сягали 32 млн. царських довоєнних руб.¹⁵ За 1914–1920 рр. чисельність працюючих в промисловості міста скоротилась з 8,5 до 3,8 тис. або на 55,3%. Міське населення недоїдало — взимку 1920 р. порівняно з довоєнним часом добова калорійність їжі городян скоротилась з 3,5 тис. калорій до 2,6 (на 25,7%) і складала 82% прожиткового мінімуму. Навесні 1921 р. пайок (карткова система існувала в містах з 1920 р. по жовтень 1921 р.) зменшився до

100 г. хліба. У 1920 р. селянство Херсонщини зібрало (при скороченні посівів на 35%) 131 тис. т. зернових, що забезпечувало мінімальні потреби 1 млн. осіб¹⁶. Проте по-господарськи розпорядитися цими ресурсами влада не змогла, а тому неврожай 1921 р. мав катастрофічні наслідки. Внаслідок воєн, політики воєнного комунізму на селі панував безлад. Так, у 1921 р. в с. Іванівка з 11 тис. га ріллі засіяли яриною лише 1/10, а на 1 тис. селянських господарств припадало 402 плуги, 617 сівалок, 481 віз, 53 молотарки тощо, причому значна частина реманенту потребувала ремонту¹⁷. Проте головна причина економічної і соціально-політичної кризи навесні 1921 р. крилася у політиці комуністичного штурму більшовиків. Політика «воєнного комунізму» супроводжувалась зростаючою тотальною дезорганізацією, яка загрожувала цілковитим колапсом господарства. Для забезпечення армії та міст хлібом влада пішла шляхом реквізицій, розміри яких визначались потребами у продовольстві (продрозкладка).

Неп не означав припинення політики комуністичного штурму, це була лише тимчасова зупинка. Тим більше, що в уже націоналізованому секторі економіки принципи непу не вводились і велика промисловість, транспорт, фінансова сфера, позбавлені справжнього власника, працювали неефективно. Тому у пошуках коштів для відновлення промисловості чи подолання проблем неврожаїв 1921–1922 рр. більшовики знов вдалися до пограбування селян, що підривало зацікавленість селянства у праці і перетворило економічні труднощі у зачароване коло. Будь-яке непередбачуване втручання у систему господарювання (у 1921–1922 рр. це були неврожаї) закономірно приводило до соціально-економічних катастроф, однією з яких і став голод 1921–1923 років¹⁸.

За відомостями Херсонської сільськогосподарської станції з жовтня 1920 р. по березень 1921 р. опадів на Херсонщині випало у 10 разів менше норми, у Таврії — ¼ норми. Весна і літо були посушливими і пекучими. Температура на поверхні землі сягала 62 °С. У травні майже всі зернові посохли, не сформували зерна. Врожай у 1921 р. становив 8 ц з га озимої пшениці та 9 кг — ярого ячменю¹⁹. Посуха повністю спалила 65% посівів Миколаївської і 63% Запорізької губерній. Вже у червні 1921 р. стало зрозуміло, що врожаю не буде. На засіданні Миколаївської губернської продовольчої наради про неврожай і скрутне продовольче становище в губернії 22 червня 1921 р. відзначалось, що через посухи та шкідників у Дніпровському і Херсонському повітах «повний неврожай вже визначився». Тому нарада вирішила просити Харків про скорочення запланованої цифри податку з 228,8 тис. т до 49,0 тис., тобто у 4,7 рази. Проте постанова ЦК КП(б)У від 30 липня 1921 р. фактично не визнавала неврожай і залишила ставки продподатку без змін, а в січні 1922 р. РНК УСРР визнав неврожайним лише Дніпровський повіт²⁰.

Типова ситуація з посухою склалася в Білозерці. У 1913 р. тут оброблялося різними власниками 15 тис. га землі. Після націоналізації землі біднота створила ряд соціалістичних господарств — дві сільгоспартілі, колгоспи «Успіх», «Хлібороб», «Дніпро» тощо — і у 1921 р. засіяла лише 5 тис. га, тобто 1/3 ріллі. Посіви загинули. Тоді колгоспники конфіскували хліб у куркулів, за рахунок чого відкрили громадську їдальню, отримали «позички» і зробили внесок у фонд

допомоги голодуючим. Проївши все, у 1923 р. місцеве КНС випросило у держави 912 т насіння. Отже, хазяйнувати не виходило. У с. Новогригорівці (Генічеський район) у 1921 р. засіяли лише 2,8 тис. га з наявних 10 тис. (28%), посіви загинули. Партосередок на чолі з А.Ф. Чваніним взяв на облік усі запаси хліба, забезпечив продовольством два дитячі будинки, відкрив їдальню, де харчувались 1 тис. дітей і 860 дорослих бідняків. У с. Нововоронцовка селяни засіяли 7,1 тис. га, але через посуху загинули майже всі зернові, посіви соняшника збереглися на 30%, сінокоси згоріли. До вересня 1921 р. Нововоронцовський волосний відділ соціального забезпечення взяв на утримання 215 родин бідняків (911 чоловік з 6,4 тис. населення). Їм у 1921-1922 рр. надали 32,7 т борошна, 1029,4 кг крупи, 1,3 млн. грішми, паливо і ліки. Були відкриті пункти харчування для дітей²¹.

При цьому Х. Раковський прозвітував у центр, що в Україні зібрано 7,03 млн. т зерна, хоча зазначив, що Миколаївська губернія дала врожаю в 11, а Запорізька — у 32 рази менше від запланованого. В. Ленін визначив, що з України шляхом податку, товарообміну, реквізіціями з багатих можна зібрати ще 2,45 млн. т на допомогу голодуючим Поволжя і ще направити в Україну армію з голодних губерній²².

Інтенсивне викачування хліба в Росію призвело до недосіву. У політзвіті Наркомпроду у листопаді 1921 р. повідомлялося, що південна частина Херсонського повіту через неврожай 1921 р. знаходиться під загрозою значного недосіву озиминою. У Дніпровському повіті для засіву не вистачило насіння²³. Восени 1921 р. у с. Юзкуї спромоглися засіяли лише 4 тис. га озимини, яка не вродила. Як результат у травні 1922 р. було зареєстровано 2,3 тис. голодуючих або половина жителів села²⁴. Загалом, по Запорізькій губернії озиминою засіяли 66,6% землі, а по Миколаївській — 77,6%. Відсутність насіння та нестача робочої худоби привели до скорочення посіву озимих і ярових у 1922 р. порівняно з 1921 р. у Миколаївській губернії на 49%, у Запорізькій — на 48%²⁵.

За попередніми підрахунками Центральної Всеукраїнської комісії допомоги голодуючим, тільки для забезпечення сільського населення півдня України за нормами, близькими до довоєнного часу (343 кг на їдця), і без врахування продовольчого податку треба було завезти 326,8 тис. т зерна, причому дефіцит у Запорізькій губернії досягав 40% врожаю або 357,8 тис. т.²⁶ В цілому ж сума дефіциту зернового забезпечення міста і села Півдня України сягала 752 тис. т зерна.

У 1922 р. своєї кульмінації досягла криза й у тваринництві. Так, поголів'я худоби з 1921 р. до весни 1922 р. скоротилося у Запорізькій губернії до 60%, у Миколаївській — до 51%²⁷. Кількість тяглової худоби скоротилась ще більше — у Запорізькій губернії на 66%. Про міру зубожіння селянства свідчить практично повне зникнення свиней (їх чисельність по Запорізькій губернії скоротилась на 93%, по Миколаївській — на 87%). Питома вага господарств без худоби зросла в Запорізькій губернії на 218%²⁸.

До недосіву додалась посуха 1922 р., що охопила практично всю Херсонщину. Так, погіршення стану посівів з 1 липня 1922 р. видно з такої динаміки:

середня балова оцінка кукурудзи по Запорізькій губернії на 1 липня складала 3,0 бали, на 15 липня — 2,7, на 1 серпня — 2,2. По Миколаївській губернії балова оцінка з 1 липня по 16 серпня знизилась з 3,2 до 2,2 балів. Аналогічна ситуація була і з просом та гречкою.

Для з'ясування ситуації на місці і визначення необхідних заходів допомоги президія ВУЦВК створила повноважну комісію. На основі її обстеження і відомостей центрального статуправління валовий збір восьми головних зернових склав у Миколаївській губернії 279,9 тис. т, Запорізькій — 378,6 тис. т. Виявилось, що Миколаївська губернія має дефіцит зерна у більш ніж 114,8 тис. т, Запорізька — 98,1 тис. т (при потребі селян у 212 кг на їдця і 847 кг на голову робочої худоби, що було мінімумом). Серед повітів найбільше постраждала саме Херсонський²⁹.

Комісія виявила глибоку соціальну диференціацію селянських господарств саме в постраждалих районах. Так, безлошадні господарства, що не можуть обробити землю навіть при видачі позики насінням, різко збільшили свою питому вагу через голод. Так, в Запорізькій губернії їх питома вага з весни 1921 р. по весну 1922 р. зросла з 16,3% до 47,1% або втричі. В Миколаївській губернії кількість безпосівних і малопосівних (до 1 га) господарств, тобто таких, які не могли навіть прохарчуватися зі свого господарства становила 25%. Уповноважений комісії ВУЦВК з обстеження голодуючих губерній на III сесії ВУЦВК IV скликання 14 жовтня 1922 р. запропонував визнати найбільш постраждалими і такими, що знаходяться «в найбільш тяжкому продовольчому становищі» Херсонський, Дніпровський, Мелітопольський і Генічеський повіти, тобто всю сучасну Херсонщину³⁰.

В межах сучасної Херсонщини (Херсонський та Дніпровський повіти) найбільш голодуючими було визнано 9 волостей — Дудчанська, Качкарівська, Старошведська, Білозерська та Новоархангельська, Збур'ївська, Голопристанська, Каїрська, Константинівська та Бехтерська волості³¹. У 1922 р. Херсонський повіт, як найбільш уражений голодом, був звільнений від продподатку в 2,2 тис. т зерна, до нього надійшло 2,6 тис. т продовольства та для осіннього засіву насінневої позики 4,9 тис. т³². У жовтні 1922 р. ВУЦВК офіційно зарахував до числа голодуючих Генічеський і Мелітопольський повіти. Але допомогу отримувало до 60% голодуючих.

Наголосимо, що неп не припинив продрозверстку в Україні. Головною метою її збереження залишалось продовольче забезпечення російських «червоних столиць». Тиск на українських селян почався в березні 1921 р., коли тисячі партійців і робітників мобілізували до хлібозаготівельних загонів. Норми хлібозаготівель встановлювалися без урахування виснаження продовольчих запасів. Так, 22 червня 1921 р. Миколаївський губвиконком обговорив продовольче становище в губернії: «Центр вимагає у червні від нашої губернії 1575 тис. пудів (25,74 тис. т) зерна. Відправили 500 тис. пудів (8,2 тис. т), можемо відправити максимум 250 тис. пудів (4,1 тис. т). Особливий комітет з палива і продовольства пропонує виконати наряд повністю. Якщо виконаємо, то постачання губернії буде zagrożеним. Залишаються тоді без постачання дві дивізії (це приблизно 15 тис. чоловік — авт.) і все населення губернії»³³.

Податкові вимоги щодо півдня України були фантастичними, а тому неодноразово змінювалися. Так, 15 січня 1922 р. Х. Раковський у доповідній В. Леніну зазначав, що по Запорізькій губернії Росія запланувала податок у 141,8 тис. т., а валовий збір склав 99,7 тис. т. Під суворим тиском, взявши сотні заручників, влада змогла зібрати 37 тис. т при тому, що в листопаді селяни харчувались сурогатами з макухи і кураю, а випадків смерті від голодного тифу нараховували сотні. В Миколаївській губернії було зібрано 17 тис. т замість запланованих Москвою 18,4 тис. т.³⁴

Політбюро ЦК КП(б)У прийняло пропозицію Москви про вивезення до Росії мінімум 490 тис. т навіть на шкоду власному забезпеченню. І це завдання виконувалось — дефіцит збіжжя неврожайних губерній України у 1921/22 господарському році становив 572 тис. т, а до Росії вивезли 441, 2 тис. т, у т. ч. мізерні запаси неврожайного півдня. У голодному 1922 р. бригада червоного козацтва була прикріплена для харчування і забезпечення фуражем до голодуючої Миколаївської губернії, що суттєво зменшило продовольчі ресурси Херсонського і Дніпровського повітів³⁵. Голодуюча Каховка на заклик партії у 1921 р. відправила голодуючому Поволжю 706,5 кг борошна, 936,5 кг картоплі, 311 кг крупи, 621 кг жита та інших продуктів. 4 вересня 1921 р. працівники освіти і культури Красненської волості на конференції ухвалили рішення з вересня до кінця року відраховувати голодуючим Поволжя 10% зарплати і прибутки від вистав і концертів. Про своїх голодуючих вони не мали наміру дбати³⁶. До голодуючого Скадовська у 1921–1922 рр. на лікування направили 1 тис. дітей Донбасу, на одному з комуністичних суботників 1921 р. зібрали за день 458 т зерна для голодуючих промислових губерній³⁷. Хліб та інші ресурси з Херсонщини викачували різними шляхами. Так, агітаційний поїзд «Жовтнева революція» на чолі з М.І. Калініним та Г.І. Петровським 16–17 липня 1922 р. зібрав і вивіз з Херсонщини 6 вагонів хліба та 2 млн. руб.³⁸

Руйнівний характер викачування хліба та його відправки до Поволжя розуміли й самі більшовики. Так, член Центральної комісії допомоги голодуючим при ВУЦВК М. Сирота у доповіді про продовольче становище і боротьбу з голодом у Запорізькій і Миколаївській губерніях від 30 червня 1922 р. наголосив, що голод у Поволжі затьмарив голод в Україні. При збиранні продподатку на місцях фактично продовжили практику «воєнного комунізму» — будь-що збирали податок, не зупиняючись перед руйнуванням села. Так, у Миколаївській губернії зруйновано голодом і продподатком 15% господарств і до 30% в Запорізькій губернії³⁹.

Розорений південь України потребував допомоги, але тиск не послаблювався. Тільки з серпня 1922 р. по січень 1923 р. у східні регіони республіки було надіслано 147,1 тис. т хліба. До того ж Москва зобов'язала Україну розпочати експорт хліба як чи не єдиного стабільного джерела надходження валюти. Навесні 1921 р. більшовики планували вивезти морем з Мелітопольського і Дніпровського повітів хліб до Латвії для закупівлі промтоварів. Україна продовжувала вивозити хліб до Великобританії⁴⁰. У 1922 р. попри голод Україна мала експортувати 163,4 тис. т зерна⁴¹. Це ніби невелика кількість, але вона була

достатньою для харчування щонайменше 1 млн. чоловік і могла суттєво полегшити становище. А з урожаю 1922 р. було вивезено за кордон 220, 6 тис. т, хоча проти цього страйкували залізничники і жителі голодуючих губерній. Показово, що в резолюції конференції КП(б)У (квітень 1923 р.) «Сільське господарство і податкова політика» відкрито визнавалося, що експорт хліба не припинявся заради відбудови промисловості⁴². У пресі заборонялося повідомляти про експорт хліба.

Отже, на думку дослідників, саме викачування хліба з України було головною причиною голоду. Слід погодитись з тим, що влада вдало використала об'єктивну ситуацію продовольчих труднощів для упокорення України. Поставки хліба в Росію і експорт зерна призвела до того, що голод у південних губерніях, в т.ч. на Херсонщині, тривав, на відміну від російського Поволжя, протягом усього 1922 р. і першої половини 1923 р.

Перші ознаки голоду з'явилися у серпні 1921 р., коли запаси врожаю 1920 р. закінчились, а хліб нового практично не надходив. Почався голод восени 1921 р. і поступово посилювався. Так, за офіційними (тими, що не можна було приховати) даними у Херсоні у вересні 1921 р. від голоду померло 3 чоловіки, у жовтні — 6, у листопаді — 13, у грудні — 39, на початку січня — 25⁴³. Тут слід звернути увагу на жакливу динаміку голодних смертей, яку влада намагалась всіляко применшити.

У кінці 1921 р. в Херсонському повіті голодували 95,4 тис. осіб, в т.ч. 47,7 тис. дітей. Померло в повіті 40 тис., в Херсоні — 19,5 тис. чоловік. За вересень — грудень 1921 р. у місті народилось 164 дитини, а померло 3722. У дитячих будинках було зареєстровано 97 випадків голоду і 98 — крайнього виснаження. В повіті було створено 140 пунктів харчування, де щомісяця годували 35 тис. дітей⁴⁴.

Проте влада не поспішала з офіційним визнанням голоду. Тому взимку 1921–1922 рр. у Херсоні, за повідомленнями преси, щоденно помирало в середньому 15–20 чоловік, а іноді 40–50. Мертвих не ховали. Губернська газета «Красный Николаев» під красномовним заголовком «Вимираючий Херсон» повідомляла: «За січень і лютий 1922 року у Херсоні вимерло більше 6000 чоловік. Хто як може, так і рятується від голодної смерті, тікає з Херсона, а голод святкує тріумфальну перемогу»⁴⁵.

На початку 1922 р. у Херсонському повіті голодувало 114, 3 тис. чоловік, у т.ч. 56,8 тис. дітей. Міліція підбирала на вулицях трупи, а виснажених dopravляли до лікарень. Ось типовий випадок голодних смертей. 20 січня 1922 р. лікарі обстежили 5-ти кімнатну квартиру по вул. Кузнечной. В першій кімнаті мешкала родина з 2-х дорослих і 5-и дітей: батьки були в лікарні, померле два тижні тому немовля залишалось непохованим. В другій кімнаті — родина з 6 чоловік, в третій — з 8, а в п'ятій — водночас мешкало три родини загальною кількістю 8 осіб. Значна частина мешканців була брудною, напівроздягненою, хворою, голодною. Їм надали відро супу і прикріпили до їдальні.

В місті залишилось лише 4 аптеки, пологовий будинок закритися, зростало безробіття, почалось скорочення працівників культурно-просвітніх установ.

Почастішали випадки голодної смерті, особливо старих і дітей. Так, 21 січня 1922 р. від голоду померло 13 дітей і 12 дорослих. Ситуація погіршувалась через епідемії тифу і холери. Так, на початку 1922 р. зареєстрували 45 випадків висипного, 72 — поворотного і 7 черевного тифу, а 52 людини ушпиталили з підозрою на тиф⁴⁶. Така ситуація склалася у Херсоні, а на периферії справи були набагато гіршими. Так, у Скадовську внаслідок відсутності лікарів і палива не працювали лікарня і пошта, тобто навіть повідомити про епідемічні хвороби було неможливо⁴⁷.

Трагічна ситуація склалась у Північній Таврії, що входила до складу Запорізької губернії. У звіті Комісії з боротьби з голодом при ВУЦВК зазначалось: «Уже з осені 1921 р. харчування населення стало стрімко погіршуватися. Осіннє обстеження показало, що у Запорізькій губернії вже в жовтні–листопаді харчування селян складало від 1/3 до 1/4 від нормального. Населення знищило все, що так чи інакше було придатне для їжі (ховрахи, кішки, собаки), почало харчуватися сурогатами (макуха, полова, курай) дійшовши до борошна з кісток, дерев, глини. Доведені голодом до відчаю, люди у багатьох селах і містах дійшли до поїдання трупів та людодїства. Офіційно зареєстровано до 50 випадків людодїства»⁴⁸.

У лютому 1922 р. у Запорізькій губернії за офіційними даними з 1,2 млн. населення голодувало 700 тис. (58,33%), а в реальності ще більше. За зиму 1921/22 рр. поголів'я худоби зменшилось на 40%, свиней — на 93%, кількість селянських господарств без будь-якої худоби збільшилась на 21%, відсоток господарств без коней зріс з 16,3% до 47,1%. Так, навесні 1923 р. 61,1% господарств Нижніх Сірогозів не мали коней. Між тим, аби вести господарство на твердих ґрунтах Північної Таврії, необхідно не менше 4 волів або 3 коней. У Нижніх Сірогозах було багато опухлих від голоду і помираючих, голодуючим видавали по 200 г. сурогатного хліба, народжуваність знизилась у 2,5 рази. У с. Рубанівка були випадки людодїства, за що розстріляли сім'ї Стукових і Стоянів⁴⁹.

У період голоду у Херсоні головним джерелом питної води був колодязь при міській електростанції. З нього брали воду для лікарень, дитячих будинків, військових частин, пожежників і мешканці центру. З раннього ранку за водою шикувались довжелезні черги, а мешканці околиць обмінювали дорогоцінну їжу на воду. Про миття посуду чи примітивне купання не йшлося, а тому заразні хвороби поширювались.

За січень 1922 р. за офіційними даними в Херсоні від голоду померло 6159 чоловік, з них 3147 дітей. У лютому 1922 р. число голодуючих по Херсону склало 14 тис., в т. ч. 4,8 тис. дітей. По Херсонському повіту голодувало 154,6 тис. чоловік. На Херсонській біржі праці було зареєстровано 10 тис. безробітних (75% всіх робітників), з них померло 135 чоловік. У лікарнях міста відкривали відділення для виснажених від голоду, але в них не було палива, білизни і харчів. Серед медпрацівників теж були випадки голодного виснаження. Тому з 574 голодуючих, що поступили в лікарні та амбулаторії у лютому 1922 р., померло 138 або 24,04%. Померлих не встигали ховати, морги були

переповнені, трупи тижнями не вивозили на кладовище, а там почали рити колективні могили на 100 померлих кожна.

У березні–квітні 1922 р. голод у Херсоні сягнув свого піку. Так, в березні від голоду померло 3826 людей, у квітні — 3726. У ці місяці були використані запаси їжі і місто перетворилось на суцільне кладовище: вікна і двері багатьох будинків були забиті, під парканами валялись трупи. Нерідко знепритомнілих від голоду людей вантажили на підводи з трупами і везли на кладовище. Голодні мешканці їли собак, кішок, птахів, пожухлу траву⁵⁰.

У Бериславі, де на той час було 7374 жителя, голодувало 4790 (64,9%), а щомісячна смертність коливалась від 118 до 184 осіб. Генічеський повітовий комітет доповідав, що у селах харчувались усіляким непотребом, але і це скінчилось. Люди помирали просто на вулицях. Чиновники з гвинтівками виганяли живих рити ями для померлих. У Новоолексіївці у травні 1921 р. голодувало 690 осіб — практично всі мешканці⁵¹. З кожним місяцем лихо охоплювало нові території.

Масштаби голоду зростали. Так, у квітні 1922 р. в Херсоні голодувало 15,5 тис. чоловік, в т. ч. 7,2 тис. дітей. У травні по місту і Херсонському повіті голодувало 176 тис., померло 11 тис. чоловік. Причому, якщо на початку року голодувало 12% населення, то в травні — 40%. У червні по Херсону і повіту голодувало 178 тис. населення. Так, на III Всеукраїнському з'їзді епідеміологів і бактеріологів у квітні 1922 р. зазначалось: «У мирний час населення України витрачало протягом року 408,5 кг зерна на душу (278–294 кг на продовольство, 100–110 кг на худобу). У 1921 р. на душу припадало 163 кг, а у п'яти голодуючих губерніях не більше 80–112 кг»⁵². Отже, це 7–9 кг зерна на місяць або 220–310 г зерна на добу.

У жовтні 1922 р. Миколаївська губернська комісія допомоги голодуючим повідомила такі підсумки щодо голоду у 1921/1922 рр. Станом на 15 вересня 1922 р. у Херсонському повіті голодувало 146 393 людини, у т. ч. 72 301 дитина, у Дніпровському повіті — 95 029 чоловік, з них 45 994 дитини. Смертність становила у Херсонському повіті 18 943 людини, в т. ч. 8 489 дітей, у Дніпровському — 12 897 чоловік, в т. ч. 4 584 дитини⁵³. Отже, влада оприлюднила лише по двох повітах цифру смертей 31 840 чоловік за перший рік голоду. Очевидно, що цю цифру можна подвоїти за рахунок м. Херсон, Генічеського і частини Мелітопольського повітів.

У звіті Центральної комісії з боротьби з наслідками голоду (підготовлений у 1923 р.) про наслідки голоду 1921/1922 р. зроблені деякі узагальнення. Так, найбільші втрати населення мала Запорізька губернія, в т. ч. Генічеський і Мелітопольський повіти. На думку комісії, голод 1921/1922 р. найбільше вразив Херсон і Херсонський повіт.

Через посуху 1922 р., економічну ослабленість селянських господарств, брак запасів і мінімальні надходження від врожаю 1922 р. вже у серпні цього року проявились ознаки нової хвилі голоду. Так, у Херсонському повіті чисельність населення складала 296, 2 тис., з них у серпні 1922 р. голодували 146,4 тис. або 49,43%. Допомога їжею надавалась 67 тис. або 45,77%. Цього ж місяця

померло 196 чоловік, в лікарнях знаходилось 235 виснажених осіб. У вересні по Херсонському повіту голодувало 148,3 тис. або 50,08% населення. У Херсоні, за офіційними і неповними відомостями, з 28 тис. дорослих жителів голодувало 12 тис. (42,86%), а з 21,6 тис. дітей — 15 тис. (69,44%). У 12 їдальнях міста у жовтні 1922 р. годували 13 606 голодуючих дітей (90,7%) і 2 055 дорослих (17,1%). У грудні 1922 р. в Херсонському повіті голодувало 133,3 тис. чоловік, в т. ч. 68,1 тис. дітей⁵⁴.

У вересні 1922 р. у Миколаєві відкрився музей голоду, де були зібрані документи, фотографії канібалів та «їжі», жертви — страшні трупи і живі, схожі на ці трупи. Значне місце в експозиції музею було відведено Херсону. Згодом музей голоду було відкрито у Херсоні у приміщенні колишньої чоловічої гімназії (тепер ЗОШ № 10)⁵⁵.

28 вересня 1922 р. відбулось засідання Запорізького губвиконкому, на якому обговорювали наслідки обстеження голодуючих районів губернії. Вже у вересні число офіційно зафіксованих голодуючих становило 121 тис. (9% населення), а по відомостям з місць — 500 тис. (38%)⁵⁶. За прогнозами комісії допомоги голодуючим на 1 жовтня могло голодувати 121 тис. селян (10% від усіх), на 1 листопада — 200 тис. (16,38%), на 1 січня 1923 р. — 286,5 тис. (23,56%) і на 1 березня 1923 р. — 371,4 тис. (30,53%). Іншими словами, всі селянські господарства без посіву і з посівом до 4 га мали голодувати. Для надання допомоги голодуючим до 1 липня 1923 р. потрібно було 43,3 тис. т зерна, а з урахуванням міст — 48,8 тис.⁵⁷.

У доповіді 14 жовтня 1922 р. член повноважної Комісії ВУЦВК з обстеження голодуючих губерній В.С. Мишкіс зробив висновок, що Миколаївська губернія має дефіцит зерна мінімум у 114,4 тис. т, Запорізька — у 98,0 тис. т. Найбільш постраждали від повторного неврожаю Херсонський, Дніпровський, Генічеський і Мелітопольський повіти. У Катеринославській губернії найбільше постраждав Криворізький повіт⁵⁸, який теж був частиною сучасної Херсонщини.

Лише восени 1922 р. держава почала надавати реальну допомогу голодуючим. Херсонщина отримала насінневу позику для ярини 2,5 тис. т і 5 тис. т для озимини. Було надано 2,6 тис. т продовольства, надійшло закуплене у Румунії зерно кукурудзи для засіву. Херсонська комісія допомоги голодуючим надала позику селянам — 3,25 тис. т жита і 212,4 т пшениці. Селяни Волині і Поділля зібрали і направили до Херсона 60 вагонів хліба і 200 голів худоби⁵⁹.

При подоланні голоду влада дбала про зміцнення курсу на комунізм. Типовим прикладом може бути с. Качкарівка Бериславського району. Так, у 1920 р. біднота відібрала у куркулів «лишки» землі, реманенту і хліба і поділила між собою — вийшло по 2 га землі на їдця. На базі поміщицьких маєтків організували радгоспи. Але слабкі і немічні вони не витримали посухи 1921 р. і у 1922 р. 90% качкарівців голодували. Їм, точніше дітям бідноти, відкрили пункт громадського харчування, дали насіння для колективних господарств. КНС через споживче товариство забезпечував бідноту, 8 сімей комнезамівців на хуторі Шуригіна навесні 1922 р. на базі ліквідованого куркульського господарства створили одну артіль, в березні 1923 р. з 11 господарств бідноти

організували ще одну. Але через півроку «господарювання» в колгоспі залишилась половина господарств. Їхня ефективність була вкрай низькою. Та комнезамівці продовжували у своїх бідах звинувачувати куркулів і завзято з ними боротися⁶⁰.

На середину листопада 1922 р. за повідомленнями газети «Херсонський комунар» від 16 листопада 1922 р. у Херсонському повіті офіційно було зареєстровано понад 30 тис. смертей і голодуючих 148 тис. У другу хвилю жахи голоду набули небаченого розміру, справа дійшла до частих випадків канібалізму, які підтверджують очевидці⁶¹.

В доповіді заступника голови Центральної комісії допомоги голодуючим Баткіса на VII Всеукраїнському з'їзді рад про заходи боротьби з голодом (10–14 грудня 1922 р.) зазначалося, що у Херсонському повіті зафіксовано 26 голодних смертей, а у Мелітопольському повіті починається майже минулорічний голод⁶². Так, за відомостями Херсонського повітового комітету допомоги голодуючим, саме взимку 1922/1923 р. в окремі дні херсонці ховали сотні померлих від голоду. На початку 1923 р. по Херсону голодувало 45 тис. осіб, в т. ч. 10 тис. дітей, по Херсонському повіту — 96 тис. людей, в т. ч. 55 тис. дітей⁶³.

Лише навесні 1923 р. в основному голод було взято під контроль. Проте в цей час Херсон являв собою невітніше видовище: половина будівель зруйнована, дерев'яні паркани, віконниці пішли на дрова. Двори, вулиці і площі перетворилися на звалища сміття. Місто виглядало вкрай занедбаним. Не кращим було становище і в інших містах і селах краю. Всього було зруйновано 1162 будівлі з 6293 або 18,46%. З травня 1922 р. запрацював водогін, що дозволило поліпшити санітарно-епідеміологічну ситуацію, електростанція⁶⁴.

Голод продовжувався до осені 1923 р. Лише з кінця 1923 р. поступово збільшується кількість населення Херсона, хоча в цілому за 1923 р. воно зросло лише на 577 чоловік (народилось 1300, а померло 723), і набуває стійкої тенденції у 1924 р. Того року народилось 1747 чоловік, а померло 731, тобто збільшення на 2%.

Отже, не дивлячись на те, що влада на Півдні України офіційно покінчила з голодом восени 1922 р., насправді на Херсонщині він тривав до осені 1923 р.

Точне число жертв голоду 1921–1923 рр. не встановлено. За оцінкою Наркомату охорони здоров'я УСРР взимку 1921–1922 рр. загинуло 235 тис. осіб. Екстраполяція С. Кульчицьким цих даних на весь масив постраждалих від голоду українських земель виводить оцінку на величину 300–350 тис. осіб⁶⁵. Друга хвиля голоду 1922–1923 рр. збільшує цю цифру до 500–550 тис. Відомо, що восени 1922 р. на півдні республіки лише дітей голодувало близько 2 млн., з яких допомогу отримувала лише половина — 943,5 тис. осіб⁶⁶.

Херсонщина, яка опинилася в епіцентрі голоду, втратила щонайменше 100–125 тис. осіб. На жаль, більш точних підрахунків зробити неможливо. І все ж навіть така оціночна цифра жахає. Вона кореспондується і з порівняно точними відомостями про наслідки голоду в Херсоні.

Так, в Херсоні за 1921–1923 рр. населення зменшилось з 81,4 тис. до 40,0 тис. або на 50,86%⁶⁷. За відомостями переписів за 1920–1923 рр. населення

міста скоротилось з 74 483 до 41 253 осіб або на 44,67%⁶⁸. Проте, очевидно, що втрати були ще більшими. Перепис 1923 р. проводився в грудні 1922 р., коли до подолання голоду було ще далеко. Тому населення Херсона на середину 1923 р. можна оцінити у 35–37 тис., тобто реальні втрати від голоду за 1921–1923 рр. сягали щонайменше 55–56%. Чоловіків померло більше, ніж жінок. Тому до наслідків голоду слід додати також значну диспропорцію між чоловіками та жінками — очевидно, що диспропорції від голоду посилили наслідки війн. Отже, у грудні 1922 р. серед населення Херсона було 57,8% жінок і 43,2% чоловіків. Така різниця щонайменше втричі перевищувала нормальне співвідношення. Херсону довелось майже 15 років долати втрати від голоду — на 1 січня 1926 р. населення Херсона складало 47,1 тис. або лише 63,2% від рівня 1920 р.⁶⁹. Кількості ж населення 1920 р. Херсон досяг лише на кінець 1930-х років.

З числа загальних жертв голоду 80% загинуло безпосередньо від нестачі їжі і 20% від хвороб, передусім епідемії тифу. За відомостями профспілок, з 7,9 тис. їхніх членів померло 1,9 тис. (24,5%), в т. ч. серед металістів — 55,79%, радянських робітників — 38,65%, шкіряників — 63%, транспортників — 18,7%, медпрацівників — 17,35%, будівельників — 21,27%, поліграфістів — 12,01%. Робітники, які пережили голод, майже на 90% втратили працездатність⁷⁰.

Звернемо увагу на дві обставини. По-перше, влада всіляко підтримувала профспілки, як найбільш масову опору партії у місті. До того ж вони і самі дбали про своїх членів. Саме тому втрат серед членів профспілок було вдвічі менше порівняно з «соціально ворожими» прошарками херсонців. Це зайвий раз підтверджує тезу про те, що більшовицький режим влаштував справжній терор всім «ворожим» елементам.

По-друге, вражає питома вага бюрократії. Лише працівники радянського апарату (а були ще міліція, чекісти, військові і т. п.) склали 16% членів профспілок, а робітників, які проголошувались «правлячим класом», було 25,8%. Очевидно, що радянська влада з перших років свого існування спиралась на партійно-радянську бюрократію, що інтенсивно перетворювалась на номенклатуру.

Про соціальну спрямованість голоду свідчить і той факт, що від нього найбільше постраждало населення околиць Херсона, де мешкали звичайні громадяни. Партійно-радянський актив і прорадянські робітники жили в центрі, зайнявши «буржуйські квартири». Так, населення Сухарки зменшилось з 4,8 тис. до 2,3 тис. або на 47,9%, Воєнки — на 43% і лише на Млинах, де значна частина городян мала городи, зменшилась на 35,7%⁷¹.

Про масштаби голоду в Херсоні свідчить і таке порівняння. За роки I Світової і громадянської воєн населення міста зменшилось з 81,4 тис. до 74,5 тис. або на 8,85%. Тобто втрати за 6 років воєн були вшестеро менші, ніж за два роки голоду. Внаслідок голоду, загального зuboжіння та скорочення населення різко загострилась житлова проблема. Так, чисельність квартир зменшилась з 15 338 у 1920 р. до 9 998 у 1923 р. або на 34,82% і на одну кімнату в середньому припадало 1,6 чоловіка, причому заселено було лише 54,8% квартир⁷².

Не менше постраждала від голоду й уся Херсонщина. Так, за 1913–1923 рр. населення Берислава скоротилось з 17,2 тис. до 7,5 тис. або на 52,4%⁷³. Населення Нижніх Сірогозів за роки громадянської війни і голоду зменшилось з 14 до 9 тис. або на 35,71%; Верхніх Сірогозів — з 6 до 4 тис. або на 33,34%⁷⁴. У Чолбасах (тепер Виноградове Цюрупинського району) населення за 1921–1923 рр. скоротилось з 7 644 до 5 300 осіб або на 30,67%⁷⁵.

Втрати міст Херсонщини були страшнішими порівняно з іншими містами Південної України. Так, за 1920–1923 рр. населення Одеси зменшилось на 30,03% (з 454,2 тис. до 316,8 тис.), Миколаєва — на 25,45% (з 108,8 тис. до 81,1 тис.), Запоріжжя — на 11,76% (з 49,7 тис. до 43,9 тис.).

Наведемо ще одне красномовне порівняння з містами голодуючого Поволжя, куди вимираюча Херсонщина відправляла хліб. Там втрати населення були в декілька разів менше порівняно з Херсоном. Так, у Самарі за 1920–1923 рр. кількість населення зменшилась на 12,35%, у Нижньому Новгороді — навіть зросла на 41,49%, у Царицині (Волгограді) теж зросла на 19,36%⁷⁶.

Отже, голод на Херсонщині фактично продовжувався з серпня 1921 р. по осінь 1923 р., що підтверджують численні факти. В системі пріоритетів більшовицької влади під час реалізації продовольчої політики послідовно йшли владні, силові структури і армія. Одне з найперших місць належало робітничому класу, останнє — селянству.

Точних підрахунків кількості жертв голоду 1921–1923 рр. не існує. Оціночно вони коливаються в межах 100–125 тис. померлих. Відомо, що за 1921–1923 рр. населення Херсона зменшилось з 81,4 до 40,0 тис. осіб або на 50,86%. Опосередковані жертви голоду — ненароджені, завчасно померлі через хвороби і т. п. — теж величезні, їх можна виміряти десятками тисяч.

Очевидно, що пам'ять жертв голоду 1921–1923 рр., першого з радянських голодоморів ХХ ст., має служити пересторогою будь-якій спробі встановлення тоталітарного режиму в нашій країні та аргументом на користь європейського цивілізаційного вибору.

¹ Довідка про історію адміністративно-територіальних змін на Херсонщині // Державний архів Херсонської області. Путівник. — К., 2003. — С. 687–694.

² Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. — Т. 6. — К., 1977. — С. 28.

³ Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область. — К., 1972. — С. 41–42, 92, 149, 196, 277, 470 і т. п.

⁴ Мовчан О.М. Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні / С.В. Кульчицький, О.М. Мовчан // Історичні зошити. — К., 1993. — 77 с.; Кульчицький С.В. Демографічні втрати України в першій половині ХХ ст.: кількісна оцінка / С.В. Кульчицький // Енциклопедія історія України. — Т. 2. — К., 2004. — С. 322–325; Мовчан О.М. Перший голод в радянській Україні (1921–1923 рр.) / О.М. Мовчан // Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу. — К., Нью-Йорк, 2000. — С. 15–81; Мовчан О.М. Голод 1921–1923 років в УСРР / О.М. Мовчан // Енциклопедія історії України. — Т. 2. — К., 2004. — С. 143–144.

⁵ *Водотика С.Г.* Херсон / С.Г. Водотика // *Енциклопедія історії України*. — Т. 10. — К., 2014. — С. 369–372; *Павленко В.Я., Сахно В.В.* Голод 1921–1923 рр. на Півдні України: причини та наслідки (на матеріалах Херсонщини та Миколаївщини) / В.Я. Павленко, В.В. Сахно // *Збірник наукових праць. Південний архів. Історичні науки*. — Херсон, 1999. — Вип. 1. — С. 124–135.

⁶ *Безух Ю.* Квітка степова. Історія, природа та побут Північної Таврії / Ю. Безух. — Херсон, 2001. — 400 с.; *Гейко С.* Голодомор 1921–1923 рр. на Херсонщині / С. Гейко // *Надніпрянська правда*. — 1997. — 20 лютого. — С. 3–4; Книга-меморіал Великолепетиського району Херсонської області. Голодомори 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр. на Великолепетитині. Словами очевидців та мовою документів / Упоряд.: М.М. Марченко. — Херсон, 2007. — 450 с.

⁷ Голод 1921–1923 років в Україні: Зб. док-тів і мат-лів / Упоряд. О.М. Мовчан, А.П. Огінська, Л.В. Яковлева; Відп. ред. С.В. Кульчицький. — К., 1993. — С. 227–231.

⁸ З історії соціалістичної перебудови сільського господарства на Херсонщині (1918–1941 рр.): Зб. док. і мат. — Вип. 1. 1918–1925. — Херсон, 1957. — С. 252–309.

⁹ *Кінаш Г.* Батьків «куркульський хліб» [Спогади] // *Надніпрянська правда*. — 1991. — 20 листопада.

¹⁰ V Херсонский уездный съезд КНС // *Херсонский комунар*. — 1923. — 2 февраля.

¹¹ *Сутуло В.* Херсон в цифрах (Из предварительных итогов санитарно-эпидемиологической переписи) / В. Сутуло // *Херсонская коммуна*. — 1923. — 22 февраля.

¹² *Милосердов М.* Голодомор: витоки біди. А уроки? / М. Милосердов // *Надніпрянська правда*. — 1993. — 2 червня. — С. 4.

¹³ *Френкель Е.П.* Голод и преступность / Е.П. Френкель // *Журнал научно-исследовательских кафедр Одессы*. — 1924. — Т. 1. — № 7. — С. 12–30.

¹⁴ Сільськогосподарський союз нащадків голландських виходців на Україні (1921–1927 рр.): Зб. док. і мат. / Упоряд. В.І. Марочко. — К., 2000. — 339 с.

¹⁵ *Водотика С.Г.* Херсон. — С. 370–371.

¹⁶ *Павленко В.Я., Сахно В.В.* Голод 1921–1923 рр. на Півдні України... — С. 128.

¹⁷ Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область. — К., 1972. — С. 432.

¹⁸ *Кульчицький С.В.* Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі: В 3 кн. — Кн. 2. — К., 2013. — С. 36–55.

¹⁹ *Милосердов М.* Голодомор: витоки біди. А уроки? / М. Милосердов // *Надніпрянська правда*. — 1993. — 2 червня. — С. 4.

²⁰ Голод 1921–1923 років в Україні... — С. 26, 30, 68.

²¹ Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область. — С. 193–197, 333, 507–509.

²² *Мовчан О.М.* Перший голод в радянській Україні (1921–1923 рр.) — С. 24.

²³ Голод 1921–1923 років в Україні... — С. 45.

²⁴ Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область. — С. 358.

²⁵ Голод 1921–1923 років в Україні... — С. 143–144.

²⁶ Там само. — С. 161.

²⁷ *Мовчан О.М.* Перший голод в радянській Україні (1921–1923 рр.) — С. 34.

²⁸ Голод 1921–1923 років в Україні... — С. 161, 173.

²⁹ Там само. — С. 173–175.

³⁰ Там само. — С. 176–177.

³¹ Там само. — С. 182–183.

³² Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область. — С. 43.

³³ Голод 1921–1923 років в Україні... — С. 27–28.

- ³⁴ Мовчан О.М. Перший голод в радянській Україні (1921–1923 рр.). — С. 26–27.
- ³⁵ Павленко В.Я., Сахно В.В. Вказана праця. — С. 129.
- ³⁶ Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область. — С. 470, 591, 599.
- ³⁷ Тимошенко В.В. Скадовськ. Сторінки історії. 1894–1994. — Херсон, 1994. — С. 10.
- ³⁸ Павленко В.Я., Сахно В.В. Вказана праця. — С. 129.
- ³⁹ Голод 1921–1923 років в Україні... — С. 135–146.
- ⁴⁰ Документи [голод 1921–1923 рр.] / Укладач, редакція і коментар В.І. Сергійчука: [http://www.history.univ.kiev.ua \(golodomor\) 21_23.html](http://www.history.univ.kiev.ua (golodomor) 21_23.html).
- ⁴¹ Кульчицький С.В. Червоний виклик. — Кн. 2. — С. 63.
- ⁴² Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: В 2 т. — Т. 1. — К., 1976. — С. 269–270.
- ⁴³ Павленко В.Я., Сахно В.В. Вказана праця. — С. 131.
- ⁴⁴ Гейко С. Голодомор 1921–1923 рр. на Херсонщині. — С. 3–4.
- ⁴⁵ Павленко В.Я., Сахно В.В. Вказана праця. — С. 132.
- ⁴⁶ Коротецький А. Летопись Херсона (учебное пособие). — Херсон, 2004. — С. 181.
- ⁴⁷ Тимошенко В.В. Скадовськ. — С. 10.
- ⁴⁸ Безух Ю. Квітка степова. — С. 302.
- ⁴⁹ Там само. — С. 302–303.
- ⁵⁰ Коротецький А. Летопись Херсона. — С. 183–184.
- ⁵¹ Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область. — С. 341.
- ⁵² Голод 1921–1923 років в Україні... — С. 116.
- ⁵³ Там само. — С. 181–182.
- ⁵⁴ Коротецький А. Вказана праця. — С. 189.
- ⁵⁵ Там само. — С. 190.
- ⁵⁶ Голод 1921–1923 років в Україні... — С. 133.
- ⁵⁷ Там само. — С. 163.
- ⁵⁸ Там само — С. 175.
- ⁵⁹ Коротецький А. Вказана праця. — С. 187.
- ⁶⁰ Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область. — С. 161.
- ⁶¹ Гейко С. Голодомор 1921–1923 рр. на Херсонщині. — С. 3–4.
- ⁶² Голод 1921–1923 років в Україні... — С. 184.
- ⁶³ Мовчан О.М. Перший голод в радянській Україні (1921–1923 рр.). — С. 44.
- ⁶⁴ Коротецький А. Вказана праця. — С. 192.
- ⁶⁵ Кульчицький С.В. Демографічні втрати України в першій половині ХХ ст. — С. 323
- ⁶⁶ Мовчан О.М. Перший голод в радянській Україні (1921–1923 рр.). — С. 43; Мовчан О.М. Голод 1921–1923 років в УСРР. — С. 143–144.
- ⁶⁷ Павленко В.Я., Сахно В.В. Вказана праця. — С. 135.
- ⁶⁸ Водотика С.Г. Херсон. — С. 369–372.
- ⁶⁹ Сутуло В. Херсон в цифрах // Херсонская коммуна. — 1923. — 22 февраля.
- ⁷⁰ Коротецький А. Вказана праця. — С. 190.
- ⁷¹ Там само. — С. 190.
- ⁷² Там само. — С. 191.
- ⁷³ Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область. — С. 149.
- ⁷⁴ Безух Ю. Вказана праця. — С. 305.
- ⁷⁵ Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область. — С. 599.
- ⁷⁶ Поляков Ю.А. Советская страна после окончания гражданской войны: территория и население. — М. 1986. — С. 252–254.

Особенности голода 1921–1923 годов на Херсонщине

В статье раскрываются особенности голода 1921–1923 гг. (первого советского голодомора XX в.) на Херсонщине. Основное внимание уделено специфике ситуации весной 1921, причинам голодомора, демографическим последствиям.

Ключевые слова: голод 1921–1923 гг., Херсон, эпицентр голода, демографические последствия.

The features of famine of 1921–1923 in Kherson region

The article deal with the features of the hunger of 1921–1923 in Kherson region, which was the first Soviet famine of the 20th century. Major attention is paid to the specifics of the situation in the spring of 1921 as well as the causes of famine and its demographic consequences.

Keywords: Famine 1921–1923, Kherson region, the epicenter of the famine, demographic consequences.